

Prikaz knjige Aleksandre Pavićević: Vreme (bez) smrti. 2011. Beograd: Etnografski institut SANU

Smrt, kao neodvojivi deo ljudskog života, kao izvenost i nepoznanica, zao-kupljala je čoveka od najranijih dana. Kako je u meditacijama obično posta-
vljana na granici između ovog sveta-realnog života i onostranog, za nju se od-
uvek vezivalo ritualno ponašanje koje je kroz istoriju menjalo svoje pojavne
oblike ali je i pokazalo visok nivo doslednosti i unificiranosti. Knjiga *Vreme
(bez) smrti* Aleksandre Pavićević, predstavlja antropološku studiju o fenome-
nu smrti u savremenom društvu, kako na kolektivnom tako i na individualnom
nivou. Autorka se bavi ritualima vezanim za smrt i njihovim promenama u
odnosu na tradicionalne običaje, ali i stavovima i razmišljanjima u vezi sa
smrću koji karakterišu pojedince u savremenom srpskom društvu.

U predgovoru autorka ističe da je knjiga rezultat ličnog pokušaja da u sebi
izmiri svoju davnu ushićenost pred pitanjima večnosti i tinejdžerski prezir
prema novinskim čituljama i formalnim radnjama u vezi sa smrću, ističući ta-
ko dvojnost osećanja sa kojima su se mnogi od nas sretali u svojoj mladosti.

Knjiga predstavlja analizu rezultata antropološkog istraživanja sprovede-
nog u periodu 2006–2010. na sedamdeset ispitanika u rulanim i urbanim nase-
ljima u centralnoj Srbiji. Primena antropoloških metoda i tehnika omogućila
je da, bez obzira na statistički mali uzorak, autor dođe do individualnih intim-
nih razmišljanja i stavova koji bi ostali skriveni u sveobuhvatnijoj kvantitativ-
noj analizi.

U prvom poglavlju knjige pod nazivom *Smrt danas* izneti su rezultati ovog
istraživanja i opisani rituali vezani za smrt koji se praktikuju u savremenoj Sr-
biji. Iako se ovo poglavlje nalazi na početku, po rečima autorke, pisano je po-
slednje, kako bi čitaoca upoznalo sa stavovima, razmišljanjima i ponašanjima
pojedinih, dok se ostala poglavlja knjige bave slikama smrti na kolektivnom
nivou.

Ono što, po mišljenju autorke, najpotpunije opisuje odnos savremenog
čoveka prema smrti je ćutanje. To ćutanje verovatno je započelo sa nestankom
vere u ritual kao sredstvo zaštite i sa javljanjem trajnog osećanja nepripre-
mljenosti za sopstvenu smrt. Tome je doprineo i evidentni produžetak ljud-
skog života kao i seljenje samrtnika u bolnice. Tako bolnica postaje nezaobi-
lazna asocijacija stanovnika grada na ideju smrti, i oni o smrti gotovo i da ne
razmišljaju, a o njoj govore samo kroz crnohumornu interpretaciju života. U
bolnicama izostaju svi tradicionalni rituali vezani za smrt i ne vodi se računa o
mističnim predznacima. U gradovima pokojnik iz bolnice biva prenesen u ka-
pelu i otuda na groblje, pa su zato sve asocijacije na smrt u vezi sa bolnicom,
dok kod seljaka koji umiru u bolnici posmrtni rituali budu obavljeni kod kuće,
pa su zato asocijacije vezane upravo za ove, uglavnom tradicionalne rituale.
Smeštanje samrtnika u bolnicu nema za cilj samo lečenje i pomoć koju tamo

može da dobije, već vrlo često i porodica, a posebno deca, time budu zaštićeni od prizora umiranja. Istraživanje je pokazalo da su tradicionalni rituali vezani za smrt opstali uglavnom u selima, mada su uopšteno ovi rituali pretrpeli najmanje promena u procesu modernizacije društva. U gradovima su se neki od njih izgubili, a neki pretrpeli modifikacije, ali se, u suštini, najviše izmenio odnos ljudi prema njima, koji sada gotovo da ne veruju u njih, niti poznaju njihov smisao i svrhu. Autorka zaključuje da danas u Srbiji uporedo egzistiraju dva modela odnosa prema smrti. Jedan je tradicionalni, zastupljen u selima, koji podrazumeva govor o smrti, utvrđena pravila ritualnog ponašanja i obaveznost njihovog poštovanja. Drugi predstavlja modernizovani koncept smrti, okvalifikovan kao ćutanje o smrti, obeležen pojednostavljuvanjem, svodenjem i nestajanjem rituala i sve većom individualizacijom. Međutim, u oba slučaja ne postoji jedinstvo između mišljenja i rituala, a zapaža se i odsustvo vere u efikasnost obreda i u postojanje onostrane realnosti, kako u gradovima tako i na selu, kako kod deklasiranih ateista i agnostika, tako i kod deklariranih vernika.

Za razliku od sve uočljivijeg ćutanja o smrti u običnom životu, na medijima smrt postaje sve prisutnija, u filmovima, u vestima i dnevnoj štampi, a zastupljeno je i medijsko praćenje sahrana poznatih ličnosti. Autorka kroz analizu dnevne štampe u periodu od šezdesetih pa do devedesetih godina dvadesetog veka prati zastupljenost vesti o smrti. U prvom periodu, ove vesti u novinama se jako retko javljaju, veoma su kratke, bez slika, a najčešće je reč o neprirodnim slučajevima smrti, kao što su saobraćajne nesreće, samoubistva ili nesreće na radu. Jula 1963. novine su mnogo pisale o skopskom zemljotresu, ali je, po mišljenju autorke, ovde bila očigledna medijska ideološka instrumentalizacija masovnog stradanja stanovništva, a daleko jači od utiska patnje i stradanja jeste utisak snage društva koje je doraslo ovakvim događajima. Takva medijska slika moguća je u uslovima jakog sekularnog političkog sistema, zasnovanog na solidarnosti, humanizmu, bratstvu i jedinstvu, koji nudi adekvatnu kompenzaciju za "carstvo nebesko".

Promena posmrtno medijske retorike uočljiva je od osamdesetih godina dvadesetog veka. Izveštavanje o zemljotresu u Crnoj Gori pokazuje da su smrt i tragedija ključne reči čija bi snaga trebalo da doprinese obnovi društva. Smrt i sahrana Josipa Broza predstavlja ključan događaj, ali i započinje proces glorifikovanja smrti u medijima, što se može shvatiti kao nesposobnost aktuelnog ideološkog sistema da odgovori na bitna društvena pitanja.

Devedesete godine ponovo donose kratkotrajnu homogenizaciju društva, pa su slike smrti u senci ideja nacionalne revitalizacije i obnove. Novine su pune potresnih slika sa ratišta, užasnih scena masakriranih tela, ali je sve to, po mišljenju autorke, u cilju opravdavanja aktuelne društvene politike. Akcent se stavlja na stradanje nedužnog stanovništva, radnika RTS-a. U tom periodu očita je i tendencija uspostavljanja kontinuiteta sa borbenom tradicijom

karadžorđevićevske Srbije, pa su medijski praćeni parastosi ćlanova ove srpske dinastije. Sve je ćešće i prikazivanje smrti u religijskom diskursu. Po mišljenju autorke, povećanje intenziteta govora o smrti u našim medijima ne doprinosi osećanju svetosti poslednjeg ćina, već uz preovladavanje sadržaja zabavnog karaktera predstavlja put ka otupljivanju i posrednom smanjivanju njegovog znaćaja.

Autorka se bavi i analizom etnološko-antropoloških tekstova koji su se tokom druge polovine XX veka bavili temom smrti. Većina tekstova štampanih u GEI i GEM do osamdesetih godina opisuje obićaje, ponašanja, groblja i grobove, ali ne sadrži ni etnoeksplicaciju niti pokušaj tumaćenja ili povezivanja sa širim kontekstom, sa izuzetkom radova Ivana Ćolovića i Dušana Bandića. Nakon osamdesetih godina 20. veka, povećava se broj radova sa ovom tematikom i oni postaju kompleksniji, a autorka istiće radove Dušana Bandića, Slobodana Zećevića, Mirjane Prošić-Dvornić, Ivana Ćolovića, Ivana Kovaćevića, Bojana Jovanovića i drugih.

U drugom poglavlju, koje nosi naziv *Govor mrtvih tela*, autorka se bavi pitanjem ekshumacija i ponovnim sahranjivanjem poznatih pokojnika. Pogrebne povorke, kao prenos pokornika do većnog obitavališta, oduvek su bile znaćajan deo pogrebnih rituala. Bez obzira na broj ućesnika u njima, sahrane obićnih ljudi nisu imale posebno mesto u kolektivnom sećanju tradicionalnih zajednica, već su i sećanje na pokojnika i na njegov pogreb ubrzo postajali privatno vlasništvo njegove porodice. Dvostruka smrt ili ponovno sahranjivanje znamenitih lićnosti u istoriji je najćešće korišćeno u politićke svrhe.

Autorka daje horizontalnu i vertikalnu analizu ovakvih ceremonija, ukazujući na najvaćnije događaje ovog tipa u srpskoj istoriji od srednjeg veka do danas i utvrđujući slićnosti i razlike meću njima. Prvi događaji ove vrste bili su vezani za iskopavanje i prenošenje ćlanova vladarskih porodica Nemanjića, Lazarevića i Brankovića, koji su bili u bliskom odnosu sa crkvom, što je uticalo na karakter i koncepciju ceremonija i svi su oni nakon toga kanonizovani. Po rećima autorke, uspostavljanje kulta svetitelja poćinjalo je njihovim ćudесnim posmrtnim javljanjem, nakon ćega je vršena ekshumacija kojom su pronalaćena netrulećna tela koja su zatim ponovo sahranjivana na posebno obelećenim mestima u crkvi u kojoj su bili ktitori ili su prenošena u neki drugi manastir.

Te su ekshumacije bile u svrhu kanonizacije, ali su imale i politićke implikacije na mirenje i postizanje jedinstva u vladarskoj porodici i drćavi. Ipak, retorika srednjovekovnih ekshumacija i prenošenja moštiju imala je u osnovi shvatanje da je zemaljsko carstvo samo bleđa slika nebeskog i sugerisali su primarnost duhovnog u odnosu na telesno. Nasuprot tome od XVIII veka pojavljuju se novi "heroji nacije" koji se u srpski panteon uzdiću zbog svog dela koje doprinosi kulturnom i nacionalnom prosvećenju naroda i uspostavljanju moderne srpske drćave. Takvi su Vuk i Dositej.

Devedesete godine obeležilo je putovanje moštiju kneza Lazara kroz Srbiju i srpske zemlje, donošenje posmrtnih ostataka Nikolaja Velimirovića i balsamovanog tela Jovana Dučića iz Amerike. Ovi događaji imali su jaku političku poruku i označili jačanje uticaja Srpske pravoslavne crkve. Ipak, sa procesom sekularizacije politička konotacija događaja postaje dominantnija u odnosu na duhovne sadržaje, a država primarno religijske rituale koristi za promovisanje vladarskih ideologija, dok crkva za uzvrat dobija slobodniji pristup do tada čisto sekularnom prostoru. Tako počinje da preovlađuje horizontalna koncepcija vremena i prostora u kojoj težnju za nebeskom večnošću zamenjuju zemaljske posmrtno počasti.

Autorica se bavi fenomenom smrti u tuđoj zemlji, odnosno u stranim evropskim i preokooeanskim zemljama, analizirajući ga na nivou pojedinca, na nivou najužeg kruga porodice i srodnika, na nivou unutrašnje društvene mreže odnosno širih krugova otažbinske zajednice kao i na nivou spoljne društvene mreže.

U trećem poglavlju pod nazivom *Uspomene, sećanje, pamćenje*, kroz analizu sahrana poznatih državnika i političara i sećanja (pamćenja na njih), autorica prikazuje promene ideje o smrti tokom proučavanog perioda. Smatra da su tehnike pamćenja uglavnom vezane za smrt javnih i uglednih ličnosti, dok sećanje pripada običnim ljudima. Kao najtipičniji slučajevi analizirane su sahrane Josipa Broza i Zorana Đinđića. Po mišljenju autorke, Tito je ušao u pamćenje još za života, a medijski koncept njegove smrti i sahrane predstavljao je potvrdu i nastavak tog pamćenja čija je suština bila negiranje činjenice da je svemoćni vladar mrtav. Za razliku od njega, Đinđić se nepovratno preselio u nebeski panteon, a periodično sećanje na njega i njegovu ulogu u stvaranju proevropske države otvorilo je mogućnost instrumentalizacije sećanja u kome je događaj smrti propušten kroz filter hrišćansko-nationalističke retorike igrao značajnu ulogu.

U ovu analizu uključeni su i spomenici koji su se u Srbiji, van manastira i grobova javili u XIX veku sa izgradnjom spomenika u okviru Memorijala oslobođiocima Beograda i spomenika knezu Mihajlu Obrenoviću. Seljenje spomenika sa grobalja u parkove i na trgove imalo je za efekat preusmeravanja pažnje sa smrti na život, odnosno na nacionalne ideje. Pojava spomeničke kulture u Srbiji uslovlila je promenu odnosa prema smrti, odnosno promenu shvatanja značaja smrti u procesu stvaranja kolektivnog memorijskog obrasca. Za period komunizma može se reći da je bio vreme spomenika, kako po broju tako i po značaju, dok su od devedesetih godina oni izgubili važnost. Pamćenje se vezuje za već postojeće spomenike, a kontinuitet se selektivno uspostavlja sa srednjovekovnom srpskom državom i tradicijom Prvog srpskog ustanka. Prisutna je želja za što bržim i neosetnijim zaboravom komunističkog nasleđa, što se vidi kroz zapuštanje spomenika iz NOB-a, zamenu spomenika i promenu naziva ulica.

Savremen odnos prema smrti autorka definiše kao *instant sećanje za instant stvarnost*. Tu smrti ima samo koliko je neizbežno, a kada je nužno da iz privatnog preraste u javni događaj, smrt biva do krajnosti instrumentalizovana u pogrebnom spektaklu koji mobilise naciju.

Četvrto poglavlje nosi naziv *Umesto zaključka: smrt i religija* i u njemu su prikazani pogrebni obredi u okviru tradicionalno-hrišćanskog kulturnog obrasca kao i promene u obredima i pravilima službe pod uticajem sve veće sekularizacije društva. Pojam sekularizacije ne znači samo smanjenje uloge religije u životu društva i države već i sekularizaciju same religije, odnosno njeno odvajanje od svetog, koje je, po mišljenju autorke, očigledno upravo u promeni odnosa prema smrti. Obećanje nebeskog carstva koje je nudila religija preoblikovano je i iskorišćeno u nacionalnoj politici kroz koncept "svete srpske zemlje".

Savremeni koncept spomeničke kulture marginalizovao je sam događaj smrti, smrt je time bila opredmećena, a njen simbolički kapital osiromašen. Kao paralelna pojava, javljaju se kultovi ličnosti stvarani obično oko živih ljudi, pre svega vladara, ali svoju kulminaciju doživljavaju njihovom smrću, što im obezbeđuje beskompromisnu vernost i večno sećanje. Sa kultom ličnosti vezan je i kult groba koji postaje novo mesto hodočašća. Zbog njihovog značaja u vreme u kome se javljaju, mnogi novi ideološki pokreti upravo započinju osporavanjem ovih kulturnih mesta. Kao bitan deo sekularizacije bilo je i odvajanje smrti iz krila religije i njena uzurpacija od strane politike čime je politika postala jedna vrsta savremene religije. Savremeni čovek sve manje je obuzet sopstvenom smrću, a smrt koja ga dotiče je uglavnom "smrt drugih". Svetovne religije današnjeg društva ne proizvode svoje "sveto" već operišu sa onim što je ostalo do religijskog svetog, koristeći ideju smrti da bi proizvele osećanje ovozemaljske besmrtnosti.

Ipak, najnoviji tokovi u duhovnom životu Srbije pokazuju proces desekularizacije, odnosno povratak religiji koji zapravo predstavlja politizaciju religijskih institucija i instrumentalizaciju verskog učenja, pa ga autorka definiše kao desekularizaciju politike i profesionalizaciju religije. Ostvarenje nekog novog, zamišljenog društva bez religije, po mišljenju autorke, bilo bi moguće samo u društvu bez smrti, jer svest o smrti otvara vrata osećanju svetosti pa se između religije i smrti može staviti znak jednakosti.

Svojom knjigom *Vreme (bez) smrti*, Aleksandra Pavićević dala je značajan doprinos savremenoj srpskoj tanatologiji i postavila jake temelje za svako dalje istraživanje u ovoj oblasti. Analizom medijske posvećenosti ovoj temi i konkretnim antropološkim terenskim istraživanjem osvetlila je individualna shvatanja o smrti i kolektivnu politizaciju ovog fenomena u savremenoj Srbiji u okviru aktuelne sekularizacije i desekularizacije društva. Autorka je uspela da ovu skrajnutu i pomalo izbegavanu temu vrati u centar interesovanja, kako etnoloških istraživanja tako i šire publike zainteresovane za promišljanje i revidiranje ideja i koncepata vezanih za smrt. Studija se može smatrati izuzetno

uspešnim nastavkom doprinosa etnologiji smrti i umiranja koju su započeli Bandić i Čolović i predstavljaće nezaobilaznu literaturu za sve buduće autore zainteresovane za ovu temu. Veoma ličan pristup pisanju i propuštanje ideja i rezultata istraživanja kroz filter ličnog iskustva, daje posebnu dimenziju i dubinu radu, koja može delovati jako podsticajno za čitaoce koji se prvi put susreću sa ovakvom problematikom, istovremeno nudeći novi referentni okvir i veliki broj inovativnih ideja i predloga stručnoj čitalačkoj publici.

Mladen Stajić

Svakodnevice kao polje kulturnih promena

Povodom knjige *Čitanje svakodnevice*, Džo Moran. Beograd: Biblioteka XX vek, 2011.

Značenje svakodnevice u kolokvijalnom govoru često se povezuje sa pojmovima "banalno", "dosadno", "istovetno", "konstantno", što ukazuje na doživljaj svakodnevnog života kao postojane pozornice na kojoj se odvijaju lične, kulturne i društvene promene. U naučnom diskursu, pak, svakodnevice predstavlja plodno istraživačko polje, sa naglašenim osvrtom na njenu dinamičnu stranu koja kontinuirano inspiriše i generiše nove perspektive i tretmane ove problematike. Studija "Čitanje svakodnevice", profesora anglistike i amerikanistike Džoa Morana, predstavlja još jedan doprinos u tom smislu. Autor svakodnevnicu posmatra kroz naizgled banalne, repetitivne činove poput čekanja u redu, putovanja na posao, rada u kancelariji. Osnovna teza od koje autor polazi svakodnevni život tumači kao "mikropolitiku" koja nastaje kao rezultat kulturnih procesa i stoji kao protivteža "makropolitici". Moranova studija je sastavljena od šest poglavlja i obogaćena brojnim primerima koje autor crpi poglavito iz perspektive svakodnevnog života "prosečnog" Britanca, a zatim analizira i upoređuje sa saznanjima do kojih su došli autori poput Mišela de Sertoa, Anrija Lefevra, Zigfrida Krakauera, Marka Ožea i drugih.

Svakodnevice i studije kulture

Prvo poglavlje knjige (*Uvod – čekanje u redu, studije kulture i svakodnevice*) otpočinje sagledavanjem svakodnevice kao simboličkog polja analizom postojećih normi koje se tiču "čekanja u redu" i ponašanja na autobuskim stajalištima. Oslanjajući se na studije Žan-Pola Sartra i Anrija Lefevra, Moran pravi jedan iskorak kada je reč o "čitanju svakodnevice" i pitanje svakodnevnog ponašanja i ustrojstva ljudi posmatra radije kao problem sam po sebi, nego kao